

Marek Adamczewski

O pieczęci miejskiej Uniejowa z pierwszej połowy XVI w.

Biuletyn Uniejowski nr 1, 157-175

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek ADAMCZEWSKI*

O PIECZĘCI MIEJSKIEJ UNIEJOWA Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI W.

W 2011 r. zostałem poproszony o napisanie artykułu na temat historii herbu miejskiego Uniejowa. Długo zastanawiałem się nad jego treścią. Podzielałam przekonanie Redakcji „Biuletynu Uniejowskiego”, że rozważania na temat pieczęci oraz herbu Uniejowa powinny znaleźć się w tomie inicjującym cykl publikacji na temat Uniejowa. Moje wątpliwości dotyczyły jednak doboru treści, za pomocą których mógłbym wypełnić zobowiązanie. Sądziłem nawet, że nie znajdę takiej formuły, która pozwoli mi po raz kolejny zabrać głos w sprawie pieczęci i herbu Uniejowa¹. Moje obawy wynikały z faktu, że znaki miejskie Uniejowa omawiane były w literaturze przedmiotu już kilka razy i wiele wątków istotnych dla tematu zostało już wyjaśnionych.

O dawnym, przedrozbiorowym herbie miejskim Uniejowa przeczytać można w 13. rozdziale monografii *Uniejów. Dzieje miasta*². Znane są też artykuły popularyzujące dzieje pieczęci i historię herbu Uniejowa³. W specjalistycznych publikacjach z zakresu heraldyki i sfragistyki⁴ również można znaleźć rozproszone

---

* Marek Adamczewski, dr hab., prof. nadzw., Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii, Wydział Filozoficzno-Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a.

¹ Te same wątpliwości towarzyszyły moim przygotowaniom do prelekcji z okazji festiwalu lili w Uniejowie w 2011 r. W lipcu 2011 r. wygłosiłem odczyt na temat „O liliach w herbach i w heraldyce”. Rozważania skierowane zostały w stronę symboliki lili w heraldyce i sposobów heraldycznego przedstawiania lili.

² M. Adamczewski, *Herby i pieczęcie Uniejowa*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów 1995, s. 455–463.

³ Tenże, *O herbie Uniejowa i o kilku innych herbach miast Ziemi Łódzkiej*, „Wędrownik”, R. XLVI, 2002, nr 1 (371), s. 55–57; G. Antosik, *Na tropie trzech herbowych lili*, „Uniejowskie Strony” 2008, nr 2 (18), s. 42.

⁴ Nauka pomocnicza historii, której przedmiotem są pieczęcie i ich kancelaryjne zastosowanie.

uwagi na temat symboliki miejskiej Uniejowa⁵. Z tego też powodu napisanie artykułu, w którym pojawiłyby się nowe wątki, wymagało chwili namysłu.

W dotychczasowych publikacjach słusznie i konsekwentnie łączono godło miejskie Uniejowa z herbem kapituły gnieźnieńskiej, tj. ze znakiem instytucji kościelnej, do której Uniejów należał w okresie I Rzeczypospolitej. W połowie 2010 r. w pracy na temat urzędowych pieczęci z obszaru Polski centralnej związek pomiędzy herbem Uniejowa i herbem kapituły gnieźnieńskiej próbowałem przedstawić w innym kontekście. Omówiłem genezę pieczęci kilku miast kapituły gnieźnieńskiej z XVI w. (w tym genezę pieczęci Uniejowa) na tle zmian zachodzących w sfragistyce kapituły gnieźnieńskiej. Ponieważ praca z 2010 r. dotyczyła wielu problemów, to zagadnienie wzajemnych relacji pomiędzy pieczęciami kapituły gnieźnieńskiej z XVI w. a szesnastowiecznymi pieczęciami miast kapitulnych zostało zauważone, ale nie zostało zbadane do końca. Rozważania, które stanowić będą główną oś prezentowanego tekstu, doprowadzić mają do bliższego wskazania chronologii powstania pieczęci Uniejowa z 1. połowy XVI w., a także do wyznaczenia kręgu osób, które mogły przyczynić się do przeprowadzenia dwóch reform sfragistycznych. Efektem pierwszej reformy było wprowadzenie herbu kapituły na pieczęć kapitulną⁶ (fot. 1, 2), a skutkiem drugiej zmiany było wypracowanie wspólnego (zunifikowanego) modelu pieczęci urzędowych miast, które na początku XVI w. należały do kapituły gnieźnieńskiej.

Fot. 1. Pieczęć wielka kapituły gnieźnieńskiej z 1. poł. XVI w.

⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 103–107, 450–451; tenże, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, Cz. 3. *Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Zgierz 2010, s. 36–39.

⁶ Od XIII w. kapituła gnieźnieńska do uwierzytelniania dokumentów wykorzystywała pieczęć z obrazem św. Wojciecha w stroju pontyfikalnym na tronie (fot. 7).

Fot. 2. Pieczęć mniejsza kapituły gnieźnieńskiej z 1. poł. XVI w.

W 1. połowie XVI w. do użycia wprowadzone zostały w miastach kapituły gnieźnieńskiej pieczęcie o tej samej budowie i tych samych treściach. Podobne typariusze pojawiły się w Grocholicach⁷, Grzegorzewie⁸, Piątku⁹, Turku¹⁰, a także Uniejowie¹¹. Wspólny posesor wymienionych miast (kapituła gnieźnieńska), ten sam czas powstania pieczęci miejskich, a także ich bliźniacza budowa łącznie świadczą o realizacji w wymienionych miastach¹² nowej koncepcji sfragistycznej, przemyślanej i zrealizowanej w Gnieźnie na początku XVI w.

⁷ Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (AAG), Listy staropolskie, sygn. 704.

⁸ Tamże, sygn. 736.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Piłsudskich-Ginatowiczów (AP-G), sygn. 474–475; Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Urząd Stanu Cywilnego w Głownie, sygn. 4; Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Dział rękopisów (Dz. rkps.), sygn. MNK 561 NI 119308–119309; Muzeum Narodowe w Warszawie (MNW), Gabinet monet i medali, sygn. 49715.

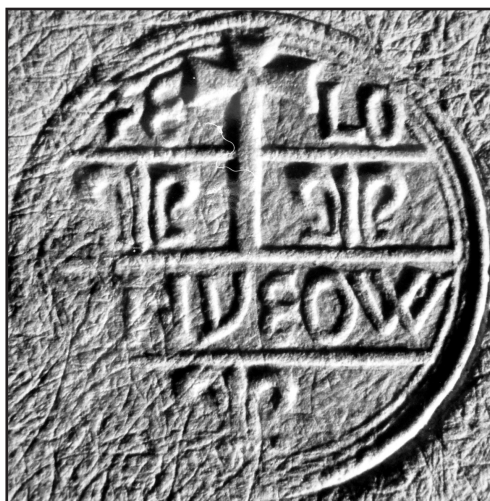
¹⁰ AAG, Listy staropolskie, sygn. 4014–4015; MNK, Dz. rkps., sygn. MNK 566 NI 162677.

¹¹ Zob. przyp. nr 18–20.

¹² Do listy miast kapitulnych, w których w 1. połowie XVI w. pojawiły się pieczęcie akcentujące związki samorządu z posesorem, zapewne dodać należy Skierniewice. W Skierniewicach w XVIII w. używana była pieczęć, której pole tworzył przetworzony motyw wspólny dla wszystkich pieczęci miast kapituły gnieźnieńskiej z 1. połowy XVI w., czyli krzyż oraz trzy lilie – zob. Archiwum Archidiecezji Łódzkiej (AAL), Akta dekanatu łaskiego, sygn. 69, k. 899; AGAD, AP-G, sygn. 605; M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938, s. 54.

Pogłębione badania nad pieczęcią miejską Uniejowa z XVI w. mają sens z tego powodu, iż decyzje, podjęte na początku XVI w. na temat treści i formy znaku miejskiego Uniejowa, są widoczne także i dzisiaj. Współczesny herb Uniejowa¹³ jest przetworzonym symbolem z początku XVI w. W każdej pracy na temat herbu Uniejowa przeczytać możemy o pieczęciach miasta z XVI w. W publikacji Mariana Gumowskiego z 1960 r.¹⁴ w uzasadnieniu do wzoru herbu czytamy, że opublikowany znak „...występuje na pieczęciach miejskich od XVI do XVIII w...”. W notatce towarzyszącej herbowi Uniejowa w herbarzu miejskim autorstwa Andrzeja Plewako i Józefa Wanaga z 1994 r.¹⁵ jest także odwołanie do przekazów z XVI w.¹⁶ W publikacji A. Plewako i J. Wanaga go-dło herbu Uniejowa powtarzało wiernie rozwiązania graficzne (np. kształt lilii herbowych) przyjęte w 1967 r. dla wkładek ilustracyjnych publikacji *Miasta polskie w Tysiącleciu*¹⁷.

Współczesny herb Uniejowa – co nie budzi dziś żadnych zastrzeżeń – wy-wodzi się z obrazu pieczęci z 1. połowy XVI w. Okoliczności jej powstania są *de facto* kluczowym tematem badań nad genezą herbu Uniejowa.

Fot. 3. Pieczęć miejska Uniejowa z 1. poł. XVI w.

¹³ „...W herbie miasta Uniejów jest złoty krzyż i trzy białe lilijki na niebieskim polu...” – Uchwała nr XVII/88/96 Rady Miejskiej w Uniejowie z dnia 16 lutego 1996 r. w sprawie Statutu Gminy Uniejów („Dziennik Urzędowy Województwa Konińskiego” 1996, nr 39, poz. 145).

¹⁴ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 332.

¹⁵ A. Plewako, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994, s. 240.

¹⁶ „... Herb... jest znany od XVI wieku...”, tamże.

¹⁷ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, red. M. Siuchniński, Ossolineum 1967, tabl. LXIII.

Najstarsza znana dziś pieczęć Uniejowa pochodzi z 1. połowy XVI w. (fot. 3). Służyła ona władzom miejskim Uniejowa do pieczętowania dokumentów już w 1534 i w 1535 r. Przywołane dokumenty z 1. połowy XVI w. znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych¹⁸. Z 1. połowy XVI w. pochodzą także odciski pod dwoma niedatowanymi dokumentami, a przechowywanymi w Muzeum Narodowym w Krakowie¹⁹. Do wymienionych pieczęci znanych dziś z oryginałów dodać można odcisk z 2. połowy XVI w., o którym wiadomo z notatek badaczy. Marian Gumowski podczas kwerend w Archiwum Skarbu Koronnego (AGAD, Warszawa) odnalazł odcisk pieczęci Uniejowa z 1. połowy XVI w. na dokumencie z 1563 r.²⁰

Pole okrągłej (śr. 25 mm) pieczęci Uniejowa z 1. połowy XVI w. podzielone zostało na cztery poziome, równe strefy²¹. Wszystkie strefy wypełnione zostały przedmiotami i napisami. Napisy znajdują się w strefie pierwszej (ZELO lub TELO) i w strefie trzeciej (UNYEOW). Napis pierwszy uznać należy za pobożne motto²², a tekst drugi był nazwą miejscowości, czyli wskazywał na prawnego dysponenta tłoka. Przedmioty (harmonijnie połączone z napisami) także służyły identyfikacji prawnego dysponenta pieczęci. Dwie podwójne lilie heraldyczne (bez przewiązek) znajdują się w drugiej strefie, a trzecia podwójna lilia heraldyczna (bez przewiązki) wypełnia strefę czwartą. Oprócz trzech lilii heraldycznych i napisów na polu pieczęci znajduje się krzyż łaciński. Grawer umieścił go częściowo w strefie pierwszej (dzieli napis ZELO lub TELO na połowę) i częściowo w strefie drugiej (po obu stronach belki pionowej krzyża po jednej lilii).

Komentarza wymaga podwójny odczyt pobożnego motta z pieczęci uniejowskiej. Rzecz ma charakter szerszy i dotyczy mott wszystkich pieczęci miast kapituły z 1. połowy XVI w. Napis umieszczany w pierwszej strefie wszystkich pieczęci miast kapituły gnieźnieńskiej odczytywany jest na zmianę ZELO lub TELO. Dzisiejsze kłopoty z jednoznacznym przeczytaniem napisu wynikają przede wszystkim z kanonu zastosowanego pisma (kapitała protorenesansowa – zob. przyp. 35), czyli z kształtów liter napisów, które obecnie są trudne do rozpoznania. Kompetentne badania nad brzmieniem motta prowadzić należy metodą porównawczą, która (w tym przypadku) polega na zestawieniu pieczęci miast kapituły gnieźnieńskiej z różnych okresów, a także pieczęci kapituły z 1. połowy XVI w.

¹⁸ AGAD, AP-G, sygn. 666 (1534 r.)–667 (1535 r.).

¹⁹ MNK, Dz. rkps., sygn.: MNK 566 NI 162 704, MNK 566 NI 162706.

²⁰ MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Katalog pieczęci i herbów miejskich w układzie alfabetycznym*, sygn. MNK 1492.

²¹ Dla uproszczenia opisu pieczęci strefy zostały ponumerowane. Numer pierwszy nadany został strefie górnej, a numer czwarty – najniższej.

²² Zelo (gr.) – oddawać się czemuś gorliwie, zapalać się gorliwością, kochać gorąco. Zob. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań–Warszawa–Lublin 1958, s. 745.

Warto zwrócić uwagę na napisy, które umieszczono na pieczęci Turku (fot. 4). W tym przypadku pierwsza litera z pobożnego motto jest bliźniaczo podobna do litery, która rozpoczyna nazwę miejscowości. Zatem (posługując się analogią turkowską) pobożne motto na pieczęciach wszystkich miast kapituły odczytać należałoby TELO. Dodatkowy argument za odczytem TELO uzyskamy, gdy badaniom poddamy pieczęć Grocholic (fot. 5). Litera Z w nazwie miasta – GROCHOLICZE – nie przypomina litery rozpoczynającej pobożne motto. Do innych wniosków dojdziemy, gdy do porównań wykorzystamy pieczęć mniejszą kapituły gnieźnieńskiej z 1. połowy XVI w.²³ (fot. 2). Na pieczęci mniejszej kapituły w słowie GNEZNEN odnajdujemy literę Z w formie znanej z pieczęci miast kapitulnych z 1. połowy XVI w. Dowód pozyskany z analizy epigraficznej legendy kapitulnej przemawia więc za odczytem ZELO. Także charakterystyczne jest Z w słowie GNEZNEN w legendzie pieczęci wielkiej kapituły gnieźnieńskiej²⁴ (fot. 1). Na obu pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej z 1. połowy XVI w. litera Z odpowiada kształtom nadawanym jej w piśmie gotyckim pod koniec XV i na początku XVI w.²⁵

Fot. 4. Pieczęć miejska Turku z 1. poł. XVI w.

²³ Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie (MPPPG), Zbiór Leona M. Formanowicza, sygn. MPPPG/147/Kopia; P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XLIX, 2011, nr VII, s. 38–41.

²⁴ MPPPG, sygn. MPPPG/148/Kopia; P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej...*, nr III, s. 18–27.

²⁵ B. Trelińska, *Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce*, Lublin 1991, s. 109.

Fot. 5. Pieczęć miejska Grocholic z 1. poł. XVI w.

Do ustaleń uzyskanych po analizie materiału z 1. połowy XVI w. dodać można wnioski wyprowadzone z obserwacji źródeł późniejszych. Kluczowe znaczenie mają tu dwie pieczęcie miejskie, wykonane w XVII w. na podstawie pieczęci z 1. połowy XVI w. Pierwszym źródłem jest pieczęć Turku z XVII w.²⁶ Na tej pieczęci pobożne motto otrzymało brzmienie ZELO²⁷. Drugim źródłem jest pieczęć Uniejowa, także z XVII w.²⁸ (fot. 6). Pierwsza litera pobożnego motta uniejowskiego ma kształt przekrzyżowanego Z.

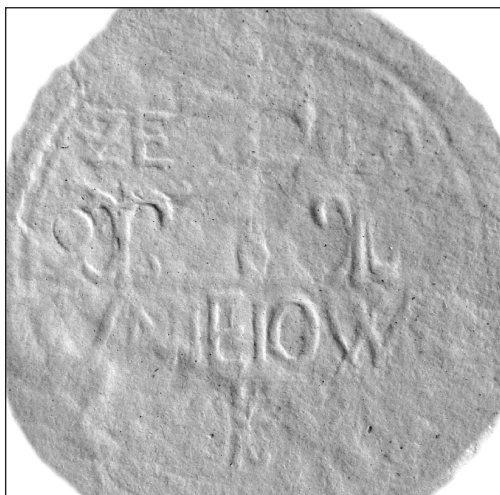
Przekaz obrazowy pieczęci miejskiej Uniejowa z 1. połowy XVI w. tworzą krzyż łaciński o wyraźnie poszerzonych trzech ramionach górnych i trzy lilie podwójne (heraldyczne) bez przewiązek. Po przekształceniu obrazu z pieczęci w herb miejski lilie otrzymały barwę białą (srebrną), a krzyż łaciński barwę żółtą (złotą). W zgodzie z przyjętym zwyczajem budowania herbów miast instytucji kościoła z użyciem kolorystyki „niebiańskiej”, wszystkie przedmioty tworzące godło uniejowskie położone zostały na polu błękitnej tarczy herbowej.

²⁶ MNK, Dz. rkps., sygn. 566 NI 162678.

²⁷ Odcisk pieczęci wykonany w grubym papierze czerpanym nie przekazuje wszystkich szczegółów rysunków i napisów. W tym przypadku układ kresek w literze rozpoczynającej motto każe sądzić, iż była nią litera Z.

²⁸ MPPPG, Zbiór Leona M. Formanowicza, sygn. MPPPG/167/Kopia; M. Adamczewski, *Zbiór odlewów gipsowych z pieczęci dawnego archiwum kapituły gnieźnieńskiej. Kolekcja księdza kanonika Leona M. Formanowicza*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009, s. 283–284.

Fot. 6. Pieczęć miejska Uniejowa z XVII w.

Trzy lilie podwójne (heraldyczne) w znaku miejskim Uniejowa pochodzą z herbu kapituły gnieźnieńskiej²⁹. Lilie od końca XIV w. symbolizowały kapitułę gnieźnieńską (zwornik z herbem kapituły w katedrze gnieźnieńskiej³⁰). W 2. połowie XV w. (ok. 1470 r.) herb kapituły gnieźnieńskiej w postaci trzech lilii został opisany³¹ i tym samym spetryfikowany³² przez Jana Długosza w rękopisie na temat

²⁹ O herbie kapituły gnieźnieńskiej zob.: P. Dymmel, *Herby kapituł w „Klejnotach” Jana Długosza*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004, s. 97–120; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*, t. I, Warszawa 2007, s. 226.

³⁰ O dacie herbow w katedrze gnieźnieńskiej (w tym herbu kapituły gnieźnieńskiej) zob.: J. Łojko, *Idea fundacji katedry gnieźnieńskiej w świetle analizy heraldycznej rzeźby architektonicznej*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. I, Warszawa–Poznań 1984, s. 124, 130; tenże, *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985, s. 120–123; Z. Świechowski, *O właściwą interpretację programu heraldycznych zworników w katedrze gnieźnieńskiej*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. XXXII–XXXIII, 1990, s. 211–214. W tej ostatniej pracy nie ma bezpośrednich odniesień do herbu kapituły. Ważne są natomiast uwagi na temat datacji niektórych zworników z katedry. Oprócz herbu kapituły, który tworzył wystrój herbowy katedry w Gnieźnie, odnotować można inne przedmioty i miejsca z herbem korporacji kanoników gnieźnieńskich wykonane w XV i na przełomie XV i XVI w. – zob. P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej...*, s. 25.

³¹ Opis herbu kapituły gnieźnieńskiej („... gneznense capitulum tria lilia alba in campo celestino portat...”) umieszczony został (jako pierwszy) w grupie czterech herbów kapituł (capitulorum insignia) – zob. J. Długosz, *Banderia prutenorum tudzież Insignia seu clenodia Regni Poloniae*, wyd. J. Muczowski, Kraków 1851, s. 46.

³² Opis herbu kapituły gnieźnieńskiej („...herb jej są trzy lilie na kształt Gozdawy, tak ułożone, że dwie... są na wierzchu, a trzecia pod niemi...”) znajduje się w herbarzu Kacpra Niesieckiego – zob. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. I, Lipsk 1839, s. 25–26. O herbach

herbów rycerstwa polskiego. Jednakowoż herb kapituły gnieźnieńskiej (znany od końca XIV w.) wprowadzony został na pieczęć kapitulną dopiero w 1. połowie XVI w. (zob. niżej).

Trzy lilie kapituły gnieźnieńskiej na pieczęciach kapitulnych Grocholic, Grzegorzewa, Piątku, Turku i Uniejowa informowały o właścicielu gruntu, na którym powstały samorządowe wspólnoty miejskie. Upamiętniały księży kapituły gnieźnieńskiej i przypominały o prawach zwierzchnich kanoników gnieźnieńskich wobec władzy burmistrza, rady, a także miejskich urzędników sądowych. W rozważaniach nad funkcją herbu posesorskiego w znaku podległego mu miasta nie można pominąć kwestii własnościowych. Herby szlacheckie w przeszłości umieszczane były na różnych przedmiotach, aby informowały o ich właścicielach. W przypadku herbu miejskiego, zbudowanego z symboliki posesorskiej, dwie funkcje znaku pana gruntowego, tj. funkcja prawna i funkcja własnościowa, łączyły się i nierozzerwalnie spletały w jednym symbolu.

Trudniejszy do interpretacji (od trzech lilii herbowych) jest komunikat zawarty w obrazie krzyża łacińskiego w znakach miast kapituły gnieźnieńskiej. Można przyjąć, iż kanonicy z Gniezna uznali, iż herb kapituły w niezmienionej postaci nie może tworzyć symbolu podmiotu prawnego innego niż kapituła³³. Poszukiwali zatem znaku, który dodany do trzech lilii jednoznacznie odróżniłby taki symbol miejski od godła kapitulnego. Kanonicy mogli szukać symbolu, który jednocześnie różnicowałby dwa znaki (kapituły i miasta kapitulnego) i dobrze charakteryzował kościelnego posesora. Pamiętać należy, że krzyż – naczelną znak chrześcijaństwa – położony został blisko pobożnego motta, które zachęcało do gorliwości w wierze i wytrwałości w praktykach religijnych.

Dla precyzji rozważań, które prowadzone są w prezentowanym artykule, kluczowe znaczenie ma ustalenie chronologii powstania tytułowego typariusza uniejowskiego. Jego powstanie datowane zostało na 1. połowę XVI w. i taka informacja znalazła się w tytule opracowania. Sposób, w jaki ustalony został czas wykonania tłoka, poszerza wiedzę o genezie znaku uniejowskiego. Z tego też powodu w rozważaniach nad genezą pieczęci nie należy poprzestać na konkluzji wyrażonej w formie daty lub ram chronologicznych, ale należy wykład poszerzyć o przesłanki, które doprowadziły do finalnych konkluzji.

Datowanie pośrednie powstania tłoków pieczęci w ramach sfragistyki³⁴ (a takie

---

kapituł w herbarzu Kacpra Niesieckiego – zob. I. M. Dacka, „*Korona Polska*” *Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego*, Warszawa 2004, s. 162.

³³ Heraldyka zna różne sposoby odmieniania godła i tworzenia z niego symboli podobnych, ale jednak innych. Znane jest na przykład tzw. udostojnienie herbu, które w polskiej heraldyce rycerskiej (szlacheckiej) polegało na dodaniu do godła już istniejącego krzyża lub gwiazdy – zob. P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997, s. 178.

³⁴ W przypadku pieczęci czas ich powstania można ustalić w toku wnioskowania bezpośredniego, ale w takim przypadku muszą być spełnione ściśle określone warunki. Te jednak nie zaistniały podczas badań nad pieczęcią Uniejowa. Bezpośrednie informacje o czasie wykonania

postępowanie dotyczy tłoka uniejowskiego) prowadzone jest najczęściej na podstawie dwóch przesłanek. Pierwszą przesłanką jest datacja zachowanych odcisków, czyli *de facto* daty wystawienia dokumentów, uwierzytelnionych odciskami badanych pieczęci. Drugą przesłanką są cechy stylowe analizowanego zabytku. W tym ostatnim przypadku badane są kanon zastosowanego pisma (legenda otokowa lub napisy na polu pieczęci), a także sposób, w jaki wykonany został obraz połowy pieczęci (styl wyobrażenia napieczętnego).

Na podstawie zachowanych dokumentów, które zostały uwierzytelnione czterostrefową pieczęcią Uniejowa wnioskuję, iż tłok pieczęci uwierzytelniającej dokumenty musiał powstać w lub przed 1534 r. Datację zbudowaną na chronologii odcisków pieczęci wzmacnia analiza cech stylowych zabytku. Kanon pisma dwóch tekstów połowych³⁵ – pobożnego motta i nazwy dysponenta – pozwala stwierdzić, iż omawiana tu pieczęć miejska Uniejowa była produktem z 1. połowy XVI w.

Wnioskowanie pośrednie w sprawie chronologii powstania tłoka pieczęci Uniejowa można poszerzyć. Szeroka analiza w tym przypadku jest możliwa, ponieważ pieczęć Uniejowa z 1. połowy XVI w. należy do stosunkowo dużego zbioru podobnych pieczęci, a wykonanych w tym samym czasie dla tego samego (kategoria) odbiorcy, czyli dla kilku miast kapituły gnieźnieńskiej. Zakładam, że czterostrefowe pieczęcie miast kapituły gnieźnieńskiej z 1. połowy XVI w. powstały w tym samym czasie i zapewne w tym samym warsztacie grawerskim. Można w budowaniu hipotezy postąpić jeszcze krok dalej i oświadczyć, iż pieczęcie miast kapitulnych wyrzeźbiono w Gnieźnie i zrobiono to w pracowni grawera zatrudnianego często przez kanoników gnieźnieńskich i przez pracowników kurii arcybiskupiej. Przy takim założeniu ustalenia poczynione dla pieczęci miejskich Grocholic, Grzegorzewa, Piątku i Turku będą reprezentatywne dla pieczęci Uniejowa. Wiele możliwości daje też porównanie pieczęci miast należących do kapituły gnieźnieńskiej z typariuszami wykonanymi dla korporacji kanoników gnieźnieńskich w 1. połowie XVI w.

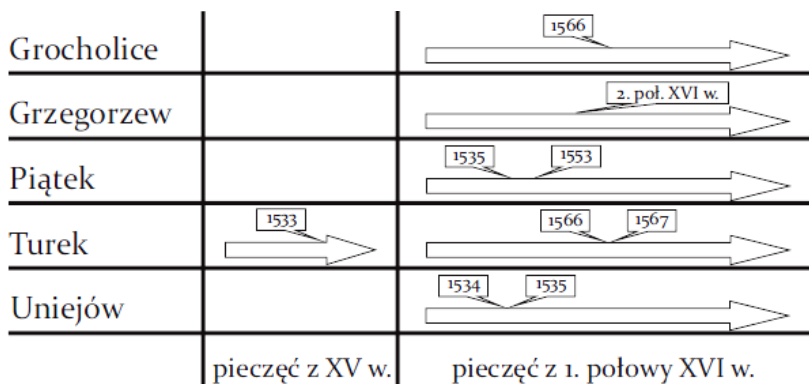
Zestawienie dostępnych danych na temat kancelaryjnego zastosowania pięciu szesnastowiecznych pieczęci czterostrefowych w kancelariach miejskich Grocholic, Grzegorzewa, Piątku, Turku i Uniejowa (ryc. 1) potwierdza, że zostały one wprowadzone do służby kancelaryjnej już w 1. połowie XVI w. Kancelaryjne

---

tłoka mogą pochodzić z dokumentacji wytworzonej przez zamawiających tłok lub przez grawera. Mogą zostać też utrwalone w samym typariuszu (np. data umieszczona na polu pieczęci lub inicjały urzędnika, który zdecydował o wykonaniu tłoka).

³⁵ Napisy wykonane zostały kapitalą protorenesansową. Barbara Trelińska zidentyfikowała kapitalę protorenesansową w napisach epigraficznych m. in. na tablicy w wielkopolskich Tomicach. Tablica z Tomic wykonana została na początku XVI w. – zob. B. Trelińska, *Gotyckie pismo epigraficzne...*, s. 111, 129. Aleksander Gieysztor pojawienie się w Polsce kapitaly protorenesansowej datuje na „... pierwsze dziesięciolecie XVI w...” (A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 169). W kapitalie protorenesansowej występują litery o przelamanych liniach, łączących łaski liter (linie pionowe liter), a także przelamanych liniach łasek. Przelamania miały często formę oczek (wybrzuszenia).

użycie pieczęci czterostrefowej w Piątku w 1535 r. wzmacnia obserwacje z Uniejowa, ale nie pozwala na wyciągnięcie nowych wniosków. Więcej informacji na temat czasu wprowadzenia pieczęci czterostrefowych do służby w kancelariach miast kapituły dostarczają dane z Turku, choć nie są one związane bezpośrednio z pieczęcią z 1. połowy XVI w.

Ryc. 1. Chronologia użycia pieczęci miejskich Grocholic, Grzegorzewa, Piątku, Turku i Uniejowa na przełomie XV i XVI w.

Pieczęć czterostrefowa Turku znana jest z dokumentów datowanych na 1566 i na 1567 r. Ta informacja dla rozważań o genezie szesnastowiecznej pieczęci Uniejowa jest nieistotna. Zasadnicze znaczenie ma jednak fakt, że w 1533 r. w kancelarii miejskiej Turku wystawiany był dokument, uwierzytelniony gotycką pieczęcią z wyobrażeniem tura³⁶. Tur był najstarszym, średniowiecznym znakiem miejskim Turku. Jego obraz umieszczono na polu pieczęci miejskiej w XIV w.³⁷, a następnie na pieczęci znanej z dokumentu z 1533 r. Pieczęć z XIV w. wykonano zapewne tuż po lokacji miasta.

Fakty związane z pieczęciami średniowiecznymi i wczesnonowożytnymi z Turku otwierają dwie płaszczyzny obserwacji. Pierwsza płaszczyzna związana jest z chronologią powstania szesnastowiecznych pieczęci miast kapituły. Druga płaszczyzna obserwacji dotyczy problemu wykorzystywania przed połową XVI w. pieczęci w miastach kapituły gnieźnieńskiej, lokowanych w średniowieczu³⁸.

³⁶ MNK, Dz. rkps., sygn. 566 NI 162676; MNK, Dz. rkps., M. Gumowski, *Gotyckie pieczęcie miast polskich*, sygn. 1509.

³⁷ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, nr 481, s. 232.

³⁸ Władze miast (w zgodzie z niemieckim prawem miejskim) powinny posługiwać się własnymi pieczęciami do uwierzytelniania dokumentów miejskich już od chwili lokacji, a dokładnie od momentu ukonstytuowania się samorządowych organów zarządzania miastem (burmistrz, rada miejska, miejska ława sądowa). W przypadku Uniejowa, którego lokacja miała miejsce przed 1290 r. (J. Szymczak, *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak,

Nie ulega wątpliwości, że przynajmniej od początku XV w. aż do 1533 r. pracownicy kancelarii w Turku posługiwali się gotycką pieczęcią z turem na polu. Wiemy też, że od połowy XIV w. Turek posiadał pieczęć, która powstała zapewne tuż po 1341 r., czyli po wydaniu dokumentu, w którym arcybiskup Janisław zezwolił na lokowanie Turku na prawie średzkim³⁹. Wiadomo, że w 1566 i 1567 r. dokumenty turkowskie uwierzytelnione zostały szesnastowieczną pieczęcią czterostrefową z napisami, krzyżem łacińskim i z trzema liliami. Posiłkując się tylko ustaleniami poczynionymi na materiale Turkowskim, można stwierdzić, iż w Turku pieczęć gotycka ustąpiła miejsca pieczęci czterostrefowej w okresie pomiędzy 1533, a 1566 r. Jeśli jednak na te obserwacje nałożymy wiedzę uzyskaną po obserwacji źródeł wytworzonych w Piątku i przede wszystkim w Uniejowie (ryc. 1), to możemy przyjąć, iż w Turku wymiana pieczęci gotyckiej z turem na pieczęć renesansową z m.in. krzyżem i herbem kapituły nastąpiła pomiędzy 1533 (ostatnie poświadczone użycie gotyckiej pieczęci turkowskiej z turem) a 1534 r. (pierwsze poświadczone użycie pieczęci uniejowskiej z krzyżem i trzema liliami).

Uważam, że pieczęcie czterostrefowe z 1. połowy XVI w. pojawiły się jednocześnie w kancelariach wszystkich miast kapituły gnieźnieńskiej. Tym samym – według dotychczasowych obserwacji – przyjąć należy, że także pieczęć miejska Uniejowa z krzyżem i z trzema liliami została przekazana burmistrzowi Uniejowa przez przedstawiciela kapituły gnieźnieńskiej pomiędzy 1533 a 1534 r.

Wyobrażenie z pieczęci miejskiej Uniejowa z 1. połowy XVI w. w wiekach następnych przekształciło się w herb miasta. Etapem pośrednim przeobrażenia obrazu z pieczęci szesnastowiecznej w herb była pieczęć Uniejowa z końca XVII lub z początku XVIII w.⁴⁰ Krzyż i trzy lilie umieszczone zostały bezpośrednio na polu pieczętnym w taki sposób, że stały się już wstępnie zheraldyzowanym godłem przyszłego herbu.

Czterostrefowe pieczęcie miast kapituły gnieźnieńskiej z obrazem krzyża i trzech lilii podwójnych powstały dopiero wtedy, gdy kanonicy gnieźnieńscy postanowili swój herb kapitulny wykorzystać do zbudowania obrazu pieczęci własnej korporacji. Znak kapituły (zdefiniowany w XIV w. i spopularyzowany w XV w.) został dopiero w pierwszych lat XVI w. wprowadzony na pola pieczęci kapitulnych. Powstanie szesnastowiecznych, czterostrefowych pieczęci miast

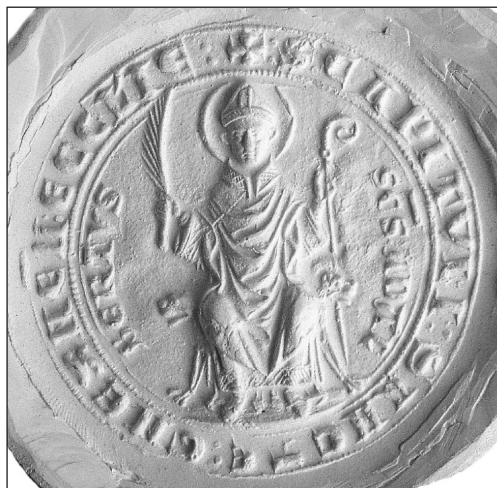

Łódź–Uniejów 1995, s. 63), możemy mówić o okresie od końca XIII w. do 1534 r., w którym władze miejskie funkcjonowały i zapewne posługiwały się własnymi pieczęciami, których jednak nie udało się odnaleźć. Pieczęć miejska Uniejowa z 1. połowy XVI w. (o czym świadczą źródła z Turku) wprowadzona została z całą pewnością w miejsce pieczęci gotyckiej.

³⁹ W. Goebel, *Z turem w herbie*, Poznań 1966, s. 20–21; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, s. 313; S. M. Zajączkowski, *Z dziejów Turku do początków XVI wieku (przyczynek do historii miast średniowiecznych w Sieradzkiem)*, „Rocznik Łódzki”, t. XXXVIII, 1988(1990), s. 16–17.

⁴⁰ AGAD, Dokumenty papierowe, sygn. 2724; APL, Archiwum Walewskich z Tubądzina, sygn. 231, k. 303; MNK, Dz. rkps., sygn. 566 NI 162705; MNW, Gabinet monet i medali, sygn. 49786; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, s. 11.

kapituły gnieźnieńskiej z krzyżem łacińskim i z trzema liliami (w tym wykonanie pieczęci miejskiej dla Uniejowa z 1. połowy XVI w.) nierozzerwalnie łączy się z wymianą kapitulnych pieczęci średniowiecznych i wprowadzeniem na ich miejsce kapitulnych pieczęci wyrzeźbionych na początku XVI w. Rozważania na temat pieczęci kapituły gnieźnieńskiej zostaną zredukowane do niezbędnego minimum⁴¹. Skoncentruję się na pieczęciach kapitulnych z 1. połowy XVI w., które dla rozważań na temat pieczęci Uniejowa mogą mieć istotne znaczenie.

Fot. 7. Pieczęć wielka kapituły gnieźnieńskiej z XIII w.

W średniowieczu dokumenty kapituły gnieźnieńskiej uwierzytelniane były za pomocą odcisków pieczęci z obrazem św. Wojciecha. Dobrze znana jest okrągła pieczęć⁴² z wyobrażeniem św. Wojciecha w stroju pontyfikalnym (infuła na głowie, pastorał w ręku) z palmą męczeństwa w dłoni, siedzącego na tronie o ozdobnych poręczach (fot. 7). Jej powstanie datowane jest na 2. połowę XIII w. Wcześniej (odcisk pod dokumentem z 1222 r.) kanonikom z Gniezna służyła pieczęć również z obrazem patrona katedry, tj. św. Wojciecha, ale ułożonym na polu pieczęci ostroowalnej⁴³. W toku kwerend źródłowych ujawniona została pieczęć

⁴¹ Ostatnio na temat pieczęci kapituły gnieźnieńskiej pisał Paweł Stróżyk (P. Stróżyk, *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej z wizerunkiem św. Wojciecha*, „Roczniki Historyczne”, R. LXXIII, 2007).

⁴² AAG, Kolekcja Leona M. Formanowicza, bez sygn.; F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Cz. 1. *Doba piastowska*, Kraków 1899; tenże, *Pieczęcie polskie wieków średnich. Uzupełnienia*, Kraków 1936, nr 650 (uzupełnienie do nr 203); P. Stróżyk, *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej...*, s. 179–180; P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej...*, nr II, s. 10–18.

⁴³ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Cz. 1..., nr 55; P. Stróżyk, *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej...*, s. 178; P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej...*, nr I, s. 6–10.

z XIV w. z postacią patrona kościoła gnieźnieńskiego w stroju pontyfikalnym (in-fuła na głowie, pastorał w ręku) w postawie stojącej, z dłonią wzniesioną do góry w geście błogosławienia⁴⁴. W literaturze przedmiotu pieczęć z obrazem stojącego św. Wojciecha *in pontificalibus* uznawana jest za pieczęć małą kapituły, a pieczęć ze św. Wojciechem tronującym – za pieczęć wielką.

Średniowieczne pieczęcie kapituły gnieźnieńskiej zastąpione zostały dwoma tłokami z XVI w. Precyzyjne wyznaczenie czasu wymiany pieczęci – z uwagi na fakt, iż na ich polach po raz pierwszy pojawił się herb kapituły – wymaga zachowania szczególnej precyzji. Pieczęć z początku XVI w. z obrazem tronującego św. Wojciecha i z tarczą z trzema liliami u jego stóp (fot. 1) uwierzytelniała (jak wynikało to z ustaleń Pawła Stróżyka) dokumenty z 1532 i 1583 r.⁴⁵ Pierwsza data (1532 r.) kancelaryjnego zastosowania pieczęci kapitulnej szczególnie dobrze koresponduje z ustaleniami poczynionymi dla chronologii pojawienia się czterostrefowych tłoków miast kapituły gnieźnieńskiej. Nowe badania ujawniły dokument wcześniejszy niż z 1532 r., który także uwierzytelniony został odciskiem szesnastowiecznej pieczęci kapituły z wyobrażeniem tronującego św. Wojciecha. Odnaleziony został dokument z 1521 r. opieczętowany omawianą pieczęcią kapituły⁴⁶.

Dla rozważań na temat chronologii pojawienia się szesnastowiecznej pieczęci kapituły z wyobrażeniem św. Wojciecha na tronie dużą wartość ma fakt, iż w 1506 r. wydany został dokument, do którego przywieszono zostały dwie pieczęcie⁴⁷. Były to trzynastowieczna pieczęć kapituły ze św. Wojciechem na tronie i pieczęć arcybiskupa Andrzeja Boryszewskiego (arcybiskup w latach 1503–1510), pełniącego funkcję w Gnieźnie bezpośrednio przed Janem Łaskim. W literaturze przedmiotu odnotowano także użycie pieczęci jeszcze w 1517 r.⁴⁸

Zebrane informacje na temat zastosowania szesnastowiecznej pieczęci kapituły gnieźnieńskiej z obrazem św. Wojciecha na tronie i z tarczą z trzema liliami poniżej postaci patrona pozwalają na zgłoszenie hipotezy, że omawiana tu pieczęć mogła powstać podczas sprawowania funkcji arcybiskupiej przez Jana Łaskiego. Otwarte pozostaje pytanie, czy arcybiskup mógł wpływać na treści obrazowe, które manifestowane były na polu pieczęci kapituły.

Arcybiskup Jan Łaski od chwili objęcia funkcji w Gnieźnie posługiwał się pieczęciami, które wykonane zostały w bardzo dobrym lub w bardzo dobrych zakładach grawerskich⁴⁹. Być może kanonicy gnieźnieńscy⁵⁰, współpracujący z Janem

⁴⁴ P. Stróżyk, *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej...*, s. 182.

⁴⁵ Tamże, s. 180.

⁴⁶ P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej...*, s. 22.

⁴⁷ Muzeum Archidiecezji Łódzkiej, Dokumenty pergaminowe, sygn. 7; M. Adamczewski, *Herby i pieczęcie w zbiorach Muzeum Archidiecezji Łódzkiej*, „Prace i Materiały Historyczne Archiwum Archidiecezjalnego i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej”, t. VII, 2010, s. 161–162 (fot. 19).

⁴⁸ P. Pokora, *Pieczęcie kapituły katedralnej...*, s. 10, 18.

⁴⁹ M. Adamczewski, *Zbiór odlewów gipsowych...*, s. 272 (fot. 8–10).

⁵⁰ Kapitułę katedralną w Gnieźnie w XVI w. tworzyło siedmiu prałatów i dwudziestu trzech kanoników.

Łaskim, uznali, iż pieczęć kapituły powinna być równie piękna, co znaki arcybiskupa, a następnie zlecili wykonanie nowego typariusza.

Druga szesnastowieczna pieczęć kapituły z obrazem stojącego patrona kościoła gnieźnieńskiego św. Wojciecha i z herbem kapituły przy nogach świętego – sądząc po literach legendy – powstała również w 1. połowie XVI w. (fot. 2). Jednakowoż w przypadku tej pieczęci znane są dziś jej odciski pod dokumentami wystawionymi dopiero w połowie XVI w.⁵¹, a także odbitki jeszcze późniejsze⁵². Dlatego przy obecnym stanie badań należy powstrzymać się od formułowania opinii w sprawie dokładnej daty rocznej wyrzeźbienia szesnastowiecznej pieczęci z obrazem stojącego św. Wojciecha.

Z uwagi na temat artykułu w tym miejscu należy ze szczególną uwagą przyjąć się tarczom herbowym z liliami kapitulnymi, umieszczonym na dwóch szesnastowiecznych pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej. Rozważyć trzeba problem, czy lilie z pieczęci miast kapituły gnieźnieńskiej wzorowano na liliach z dwóch pieczęci posesorskich.

Tarcza herbowa⁵³ z liliami na pieczęci z obrazem św. Wojciecha na tronie (fot. 1) umieszczona została poniżej postaci patrona kościoła katedralnego, w przestrzeni legendy otokowej. Herb kapituły podzielił tę część napisu legendy, w której znalazło się słowo SAN-CTE. Trzy lilie kapituły z herbu na pieczęci z obrazem św. Wojciecha na tronie są symetryczne. Górna część każdej lilii – oddzielona od dolnej przewiązką w formie rombu – ma kształt taki sam jak część dolna heraldycznego kwiatu. Oczywiście, pojawiają się drobne różnice rysunku, które uznać należy za naturalną konsekwencję ręcznego wykonywania tłoka. Obraz lilii z omawianego tu herbu kapituły gnieźnieńskiej w precyzyjny sposób wypełnia definicję heraldycznej lilii podwójnej.

Tarcza herbowa⁵⁴ z trzema liliami na pieczęci z obrazem św. Wojciecha stojącego (fot. 2) położona została przy lewej nodze patrona kościoła gnieźnieńskiego, częściowo w kręgu legendy otokowej. Tarcza herbowa rozdziela napis w ten sposób, że po jej jednej stronie znajduje się słowo S(AN)CTE, a po drugiej EC(C)

⁵¹ APL, Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna, sygn. III/99 (pieczęć pod dokumentem z 1552 r.); P. Stróżyk, *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej...*, s. 182 (pieczęć pod dokumentem z 1558 r.).

⁵² APL, Archiwum Walewskich z Tubądzina, sygn. 4, k. 110 (pieczęć pod dokumentem z 1732 r.); Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (APPT), Zbiór szczątków akt kościelnych klasztorów i związków wyznaniowych, sygn. 7; APPT, Akta parafii Skórkowice, sygn. 2, k. 12 (odcisk pod dokumentem z 1678 r.).

⁵³ Tarcza herbowa otrzymała kształt tarczy hiszpańskiej, zwanej też tarczą późnogotycką.

⁵⁴ Tarcza herbowa otrzymała kształt zbliżony do niesymetrycznej tarczy turniejowej, nazywanej też tarczą niemiecką. W tarczy z pieczęci prawa pobocznica (w opisie herbu kierunku określa osoba stojąca za tarczą) poprowadzona jest linią prostą, a następnie linią łagodnie wygiętą w podstawę tarczy. Lewa pobocznica opisywanej tarczy ma przebieg bardziej złożony. Rozpoczyna się od góry linią skośną. Dalej linia przechodzi w głębokie wcięcie, a następnie w wybrzuszenie, po którym pobocznica przekształca się w półokrągłą podstawę tarczy.

L(ES)IE. Lilie na tarczy są niesymetryczne. Górne części lilii (powyżej poziomych przewiązek) są zdecydowanie większe od części dolnych.

Lilie na pieczęci miejskiej Uniejowa z 1. połowy XVI w. (to samo dotyczy pieczęci innych miast kapituły) są zdecydowanie inne niż lilie kapitulne na pieczęciach korporacji kanoników gnieźnieńskich z 1. połowy XVI w. Wydaje się, że rytownik pieczęci miejskich otrzymał zadanie wykonania lilii innych niż te, które wybrał kościół gnieźnieński. Otwarte pozostaje pytanie, czy trzy lilie uniejowskie miały w sposób wierny (choć zheraldyzowany) odwoływać się do lilii-kwiatów⁵⁵.

Trzy lilie („niezwiązane”), a także krzyż łańcuchowy pojawiły się w symbolice Uniejowa dopiero w 1. połowie XVI w. Przedmioty (figury) wymienione wyżej stały się symbolami Uniejowa na polecenie kolektywnego posesora miasta, czyli kanoników gnieźnieńskich. Z całą pewnością trzy lilie i krzyż na rozkaz posesora wyparły starszy symbol średniowiecznego samorządu Uniejowa. Otwarte pozostaje pytanie, jak wyglądał najstarszy znak miejski Uniejowa.

W 1. połowie XVI w. trzy lilie i krzyż uniejowski nie tworzyły jeszcze godła herbowego. Były składnikami narracji sfragistycznej, w której tekst przepleciony był symbolami obrazowymi. W następnych stuleciach samorządy miast kapituły gnieźnieńskiej (w tym również władze Uniejowa) musiały odpowiedzieć na istotne pytanie, w jaki sposób „prezent” sfragistyczny przekształcić w godło herbu miejskiego. Odpowiedzi były różne. W Uniejowie, w ostatnich latach XVII lub na początku XVIII w. powstała pieczęć o obrazie utworzonym z trzech lilii i krzyża tak ułożonych, że *de facto* przedmioty (figury) heraldyczne tworzyły już godło herbu miejskiego (zob. przyp. 40). Prawie tak samo i zapewne w tym samym czasie postąpiły władze Skierniewic (zob. przyp. 12). Herby miejskie Uniejowa i Skierniewic, choć wyprowadzone z tego samego źródła, różnią się szczegółami. Krzyż w godle Skierniewic⁵⁶ otrzymał postać krzyża kawalerskiego. Reliktem podziału pieczęci miejskiej Skierniewic z 1. połowy XVI w.⁵⁷ jest belka położona pod krzyżem. Trzy lilie w herbach Uniejowa i Skierniewic (ułożone w układzie dwie wyżej, jedna niżej) różnią się szczegółami rysunku, ale są to odmienności nieistotne dla prowadzonych tu rozważań.

---

⁵⁵ W polskiej heraldyce rycerskiej występują lilie „wkorzeniona” i „w kielichu” – zob. J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 37; tenże, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 202. Znane jest także określenie „lilia nie związana” – zob. *Opinia o projekcie herbu i flagi Gminy Piątek*. Załącznik do uchwały Nr 183-655/O/2002 Komisji Heraldycznej.

⁵⁶ „Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego” 2000, nr 145, poz. 853.

⁵⁷ Szesnastowieczna pieczęć Skierniewic nie została jak dotąd ujawniona. O jej istnieniu można mówić na podstawie wniosku pośredniego. Mocnym argumentem potwierdzającym jej istnienie jest wspomniana w tekście pozioma belka we współczesnym herbie Skierniewic. Była ona już obecna na pieczęci z końca XVII lub z początku XVIII w. Zapewne jest ona reliktem podziału pola pieczęci z 1. połowy XVI w. – zob. przyp. 12.

Samorząd miejski Turku zrezygnował z godła, nawiązującego do symbolu przedrozbiorowego posesora i przywrócił najstarszy symbol miasta, czyli tura kroczącego. Za takim rozwiązaniem przemawia siła tradycji, wyprowadzonej z połowy XIV w. (zob. przyp. 36–37). Tur w herbie Turku jest tzw. znakiem mówiącym, czyli zagadką rysunkową z ukrytą nazwą miasta. W konfrontacji z takimi argumentami lilie kapituły musiały ustąpić.

Inne były losy znaków miast kapituły gnieźnieńskiej, które w 2. połowie XIX w. trwale utraciły prawa miejskie⁵⁸. W 1869 r. do kategorii osad zdegradowane zostały Grocholice i Piątek. Na liście osad w 1869 r. znalazł się także Uniejów, ale w 1919 r. odzyskał on prawa miejskie⁵⁹. Na długie lata historyczne herby Grocholic oraz Piątku wymazane zostały z polskich herbarzy samorządowych. Szanse na przywrócenie znaków Grocholic i Piątku pojawiły się dopiero po uchwaleniu ustawy o samorządzie gminnym w 1990 r. W 2002 r. odtworzony został herb Piątku. Odwołuje się on do pieczęci z 1. połowy XVI w., ale zaprojektowano go tak, aby jego godło było inne niż symbole Uniejowa i Skierniewic. W 2012 r. podjęta została dyskusja na temat nowego herbu Gminy Bełchatów. Ponieważ obecna Gmina Bełchatów odwołuje się do tradycji miejskiej Grocholic, istnieje możliwość wprowadzenia do nowego herbu Gminy Bełchatów elementu z herbu miejskiego Grocholic. Jeśli plan częściowego odtworzenia herbu miejskiego Grocholic w herbie Gminy Bełchatów zostanie zrealizowany, to ponownie w przestrzeni heraldycznej Polski centralnej obecne będą prawie wszystkie znaki utworzone w 1. połowie XVI w. w kręgu kapituły gnieźnieńskiej dla miast należących do „stołu kapitulnego”.

Bibliografia

Źródła

Archiwum

- Archidiecezji Łódzkiej, Akta dekanatu łaskiego
- Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Dyplomy
- Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Kolekcja Leona M. Formanowicza
- Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Listy staropolskie
- Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Piłsudskich-Ginatówiczów
- Państwowe w Łodzi, Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna
- Państwowe w Łodzi, Archiwum Walewskich z Tubądzina
- Państwowe w Łodzi, Urząd Stanu Cywilnego w Głównie
- Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Zbiór szczątków akt kościelnych klasztorów i związków wyznaniowych

---

⁵⁸ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 56.

⁵⁹ Tamże, s. 92.

- Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta parafii Skórkowice
- Długosz J., *Banderia prutenorum tudzież Insignia seu clenodia Regni Polonie*, wyd. J. Muczkowski, Kraków 1851.
- „Dziennik Urzędowy Województwa Konińskiego” 1996, nr 39, poz. 145.
- „Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego” 2000, nr 145, poz. 853.
- Muzeum
  - Archidiecezji Łódzkiej, Dokumenty pergaminowe
  - Narodowe w Krakowie, Dział rękopisów
  - Narodowe w Krakowie, Dział rękopisów, Marian Gumowski, *Katalog pieczęci i herbów miejskich w układzie alfabetycznym*
  - Narodowe w Krakowie, Dział rękopisów, M. Gumowski, *Gotyckie pieczęcie miast polskich*
  - Narodowe w Warszawie, Gabinet monet i medali
  - Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Zbiór Leona M. Formanowicza.
- Opinia o projekcie herbu i flagi Gminy Piątek*. Załącznik do uchwały Nr 183-655/O/2002 Komisji Heraldycznej.
- Uchwała nr XVII/88/96 Rady Miejskiej w Uniejowie z dnia 16 lutego 1996 r.

Literatura

- Adamczewski M., *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.*, Warszawa 2000.
- Adamczewski M., *Herby i pieczęcie Uniejowa*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów 1995.
- Adamczewski M., *Herby i pieczęcie w zbiorach Muzeum Archidiecezji Łódzkiej*, „Prace i Materiały Historyczne Archiwum Archidiecezjalnego i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej”, t. VII, 2010.
- Adamczewski M., *O herbie Uniejowa i o kilku innych herbach miast Ziemi Łódzkiej*, „Wędrownik”, R. XLVI, 2002, nr 1(371).
- Adamczewski M., *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, Cz. 3. *Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Zgierz 2010.
- Adamczewski M., *Zbiór odlewów gipsowych z pieczęci dawnego archiwum kapituły gnieźnieńskiej*, *Kolekcja księdza kanonika Leona M. Formanowicza*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Antosik G., *Na tropie trzech herbowych lilii*, „Uniejowskie Strony” 2008, nr 2(18).
- Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.
- Dacka I. M., „*Korona Polska*” *Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego*, Warszawa 2004.
- Dudziński P., *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997.
- Dudziński P., *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*, t. I, Warszawa 2007.
- Dymmel P., *Herby kapituł w „Klejnotach” Jana Długosza*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004.
- Gieysztor A., *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973.
- Goebel W., *Z turem w herbie*, Poznań 1966.

- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Gumowski M., *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938.
- Gumowski M., *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań–Warszawa–Lublin 1958.
- Łojko J., *Idea fundacji katedry gnieźnieńskiej w świetle analizy heraldycznej rzeźby architektonicznej*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. I, Warszawa–Poznań 1984.
- Łojko J., *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, red. M. Siuchniński, Ossolineum 1967.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. I, Lipsk 1839.
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Cz. 1. *Doba piastowska*, Kraków 1899.
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich. Uzupełnienia*, Kraków 1936.
- Plewako A., Wanag J., *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994.
- Pokora P., *Pieczęcie kapituły katedralnej gnieźnieńskiej*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. XLIX, 2011.
- Stróżyk P., *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej z wizerunkiem św. Wojciecha*, „*Roczniki Historyczne*”, R. LXXIII, 2007.
- Szymański J., *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001.
- Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993.
- Świechowski Z., *O właściwą interpretację programu heraldycznych zworników w katedrze gnieźnieńskiej*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. XXXII–XXXIII, 1990.
- Trelińska B., *Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce*, Lublin 1991.
- Zajączkowski S. M., *Z dziejów Turku do początków XVI wieku (przyczynek do historii miast średniowiecznych w Sieradzkim)*, „*Rocznik Łódzki*”, t. XXXVIII, 1988(1990).

THE SEAL OF THE TOWN OF UNIEJÓW FROM THE FIRST HALF OF XVI CENTURY

Summary

The heraldic arms of Uniejów have been the subject of intensive studies and monographic publications, and review works on town seals from Greater Poland contain extensive sections on the cross and three lilies of Uniejów. A key issue in the research on Uniejów's identifying logo is the origin of the town seal. In the first half of the 16th century, five towns in the Gniezno Chapter within the historical area of Greater Poland (Grocholice, Grzegorzew, Piątek, Turek and Uniejów) had identical seals made, in which the graphic element – a Latin cross and three double lilies, which is the emblem of the Gniezno Chapter coat of arms – was combined with a pious motto and the name of the respective town. The uniform design for the seals was authored by cathedral canons from Gniezno. The style of the seal as well as preserved documents containing stamps of the seal indicate that it was made in the 1st half of the 16th century.